

संस्कृत सामान्यम् ।

उपशास्त्री I

अतिवाच्यप्रभम्

धातु रूपाणि

√ द्या - (जिघ्र) = यूँघना

लृट् लकार (वर्तमान काल) , परस्मैपदम् ।

पुरुष -	एक वचनम्	-	द्विवचनम्	-	बहुवचनम्
प्रथम पुं -	जिघ्रति		जिघ्रतः		जिघ्रन्ति
मध्यम पुं -	जिघ्रसि		जिघ्रथः		जिघ्रथ
उत्तम पुं -	जिघ्रामि		जिघ्रावः		जिघ्रामः

लोट् लकार (अनुदा, आवाशक)

प्रथम पुं -	जिघ्रतु		जिघ्रताम्		जिघ्रन्तु
मध्यम पुं -	जिघ्र		जिघ्रतम्		जिघ्रत
उत्तम पुं -	जिघ्राणि		जिघ्राव		जिघ्राम

लङ् लकार (अनद्यतन भूतकाल)

प्रथम पुं -	अजिघ्रत्		अजिघ्रताम्		अजिघ्रन्
मध्यम पुं -	अजिघ्रः		अजिघ्रतम्		अजिघ्रत
उत्तम पुं -	अजिघ्राम्		अजिघ्राव		अजिघ्राम

विधिलिङ् लकार (चाहिश्)

प्रथम पुं -	जिघ्रेत्		जिघ्रेताम्		जिघ्रेषुः
मध्यम पुं -	जिघ्रेः		जिघ्रेतम्		जिघ्रेत
उत्तम पुं -	जिघ्रेथम्		जिघ्रेव		जिघ्रेम

लृट् लकार (भविष्यत् काल)

प्रथम पुं -	द्वाश्रयति		द्वाश्रयतः		द्वाश्रयन्ति
मध्यम पुं -	द्वाश्रयसि		द्वाश्रयथः		द्वाश्रयथ
उत्तम पुं -	द्वाश्रयामि		द्वाश्रयावः		द्वाश्रयामः

An + s
09-09-2020डॉ० निर्मल कुमार झा (स० प्राचार्य) ।
रा० ३० सं० महावि० सुखसैना, पूर्णियाँ ।

यतिलक्षणम् → " यतिर्विच्छेदसंज्ञिता । "

यतिः = यति शब्दः, यति संज्ञा जी ।

विच्छेदः संज्ञी बोध्यो यस्याः सा ।

तात्पर्यः अस्ति - विच्छेदस्य 'यति' संज्ञा भवति ।

विच्छेदः विश्रम लङ्कः, अपि ।

विश्रम को यति कहते हैं। श्लोक/पद्यादि

को पढ़ते समय मधुरता (माधुर्य) लाने के लिए जहाँ रुका

जाता है, उस स्थान पर यति (विश्रम) किया जाता है।

विविध दण्डों के जो लक्षण आचार्यों ने बताया है, उस लक्षण

में ही यति स्थान का निर्देश भी किया गया है।

लक्षण में तृतीयान्त पद यति का बोधक होता है।

यथा → 'शार्दूलविक्रीडित' दण्ड के लक्षण से समझे →

" सूर्याश्वैर्मयजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् । "

इस लक्षण में सूर्याश्वैः तृतीयान्त पद है जो लाक्षणिक है।

सूर्य के 12 नाम हैं → द्वादशादिव्याः ।

अश्वैः - सूर्य के रथ में 7 घोड़े हैं। अतएव इस

दण्ड के प्रत्येक पाद में सातवें तथा बारहवें अक्षर पर

विश्रम करना चाहिए।

इसके आतिरेकित सामान्य नियम हैं कि श्लोकार्ध तथा श्लोक

समाप्ति पर यति (विश्रम) करना चाहिए। आचार्य भरत

यति के नियम का पालन करना अनिवार्य नहीं मानते हैं तथापि

यति-नियम-पालन से श्लोक में संगीतात्मकता तथा मधुरता आती

है इसलिए यति करना चाहिए।

शार्दूलविक्रीडित दण्ड का उदाहरण देखें →

" या कुन्देन्दुतुषार, हारद्यवला, या शुभ्रवह्त्रावृता,

या वीणावरदण्ड, मण्डितकश, या श्वेतपद्मासना ।

३ यति स्थान ।

09-09-2020

डॉ० निर्मलकुमार झा (सं० प्राचार्य)

रा० 3० सं० महावि० सुखसेना, पूर्णियाँ

संस्कृतसामान्यम् ।

अनिवार्यपत्रम् ।

उपशास्त्री ॥
कार्यकर्ता परीक्षासाम -
प्रश्नपत्रसंस्करणम् । २०१९-२०

०९-०९-२०२०

१. निम्नांकितेषु वाक्येषु कस्य सूत्रस्य (विभक्त्यप्रकरणस्य) प्रयोगः अभवत् ? चिह्नान्कितेषु पदेषु ?
अति देवान् कृष्णः । माली पठितः नावानः । मालेन वाकरणम् अपठत् । गुरुः शिष्यान् सन्मार्गमभिमतिविश्रान्ते । रामेण रावणः हतः । वेगेन द्वावति । चनेन लीनः ब्राह्मणः । जटानिः तपसः । चनेन अभिमानः नश्यते । लः शरीरेण वक्रः अस्ति । अग्नये स्वाहा । मुनित्रयं नमस्कृत्य । आभूषणाय स्वर्णमस्ति । सर्पाय वण्डः । ऋषे रोचते भक्तिः । पदाय स्पृश्यन्ति नेतारः । देवदत्तः महर्षे शतं दारयति । नाहं त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये । अहं तुभ्यं सुखमिच्छामि । माता बालकाय मौदकं ददाति । लः कलिकालः उदयानं गच्छति ।

२. निम्नांकितानां सूत्राणां उदाहरणसहितं व्याख्या कार्या ।
उक्ते कर्मणे प्रथमा । अभिचोष मग्नि प्रथमा । कर्मप्रवचनीयाः । विभाषा द्विः करणम् । अनुक्ते कर्तरे तृतीया । अपवर्गे तृतीया । कासाद्वतोरत्यन्त संयोगे । प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानम् । येनाङ्गविकारः । इत्यं भूतलक्षणे उपसंख्येण वा । हेतोर् । पृथगेव नानानामिह तृतीयाऽन्येतरस्याम् । दारेरुत्तमर्णाः । स्पृष्टेरीषितः । रुच्यर्थानां प्रीतिभाषाः ।

३. अपठित गद्यभाषास्य हिन्दीभाषायां स्वान्तरणं कुरुत ।
जगति सर्वेषु देशेषु अच्युता मुद्रा एव विनिमयस्य साधनरूपेण प्रसिद्धा । पुरा यदा मुद्रा नासीत्तदा जस्तूनां विनिमयेनैव लोकाः स्वावश्यकतां पूरयन्ति स्म । अन्नीः, वस्त्राणि, फलैः, शाकैश्च अन्तानि विनिमयन्ते । सर्वे लोकाः स्वनिर्मितानि जस्तूने शिरशि निधाय विनिमयार्थं भ्रमन्ति स्म । इमां विलंगतिव्रुरीकर्तुम् क्रैचित् अर्थशास्त्रिणः मुद्रामाविष्कृतवन्तः ।

शिष्टं अपरेदशुः ।

०९-०९-२०२०

डॉ० निर्मल कुमार झा (सं प्राचार्यः)
रा० उ० सं० महावि० पुस्तकालय, पूर्णियाँ ।